

□ *Éva Kincses Nagy*

SZEGED UNIVERSITY

YOK OLAN BİR HALK VE YOK OLAN BİR DİL MACARİSTAN'DAKİ KUMANLAR VE KUMANCA

ABSTRACT

Kipchak and Cuman groups conquered the Eurasian steppe during the course of the 11-12th century western expansion of the Turkic tribes. After various conflicts with the neighbouring states and the rapidly emerging Mongol Empire the Petchenegs and later the Cumans fled and settled down in the Hungarian Kingdom. During the following centuries they assimilated to the Hungarians both ethnically and linguistically, and by the 17th century the Cuman tongue was extinct. However, Cuman loanwords in Hungarian as well as personal and geographical names together with the existing few corrupted texts are precious sources for the history of the Kipchak languages.

The present paper aims at giving an overview of the history and the languages of these one-time Turkic ethnic groups in Hungary.

Keywords

History of Turkic languages, the history of Kipchak/Cuman tribes, Cuman loanwords in Hungarian, Kipchak language history, language death

ÖZET

Türk kabilelerinin 11-12. yüzyılda batıya doğru yayıldığı süreçte Kıpçak ve Kuman boyları Avrasya bozkırlarını işgal etmişti. Komşu devletlerle ve hızla gelişmekte olan Moğol İmparatorluğu ile çatışmaların ardından, Peçenekler ve Kumanlar batıya doğru göç ederek Macar Krallığının tahsis ettiği topraklara yerleşmişlerdi. Sonraki yüzyıllarda her iki boy Macarlar arasında etnik ve dilsel bakımdan yavaş yavaş asimile olmuş ve 17. yüzyılda Kuman dili yok olmuştur. Ancak, bir iki eksik ve tahrif olmuş metnin yanı sıra Macarcadaki Kumanca kişi adları ve coğrafi isimler ile Kumanca ödünç sözcükler, Kıpçak dillerinin tarihi için de önemli kaynaklardır.

Bu çalışma, Macaristan'daki Türk etnik grupların dilleri ve tarihleri hakkında genel bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Türk dillerin tarihi, Kıpçak/Kuman boylarının tarihi, Macarcadaki Kumanca ödünçlemeler, Kıpçak dili tarihi, dil ölümü

Macarların uzun göçleri sırasında çeşitli Türk boyları ile birlikte yaşadığı ve bu Türk boylarının gerek Macar halkının etnik yapısında gerekse Macar dilinin oluşmasında önemli rol oynadığı herkesçe bilinmesine karşın, 895'teki yurt tutuş sırasında Macarlarla birlikte Kabarların üç boyunun da Karpat Havzası'na geldiği, izleyen yüzyıllarda da çeşitli Türk kökenli halkların Macar Krallığı topraklarına yerleştiği çok az kişi tarafından bilinir. Bunlar arasından Macarlara katıldıktan sonra yüzyıllar içinde önce dilleri, sonra da etnik yapıları asimile olan Peçenekler ve Kumanları özellikle anmak gerekir.

Peçenekler

Peçenek boyunun ana yerleşim yeri, X-XI. yüzyılda Don ve Donets nehirleri çevresi, Azak Denizi ve çevresi, Kırım Yarımadası, Dinyeper ve Dinyester nehirlerinin alt bölümü, Boğdan ve Eflak'tir. Uzlar, Kiev Knezliği'nin baskısı sonucu X. yüzyıldan başlayarak gruplar halinde, dalga dalga Macaristan'a göç etmişlerdir. Macar kroniklerinde Uzların göçleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır; örneğin XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarında yaşayan tarihçi Anonymus'a göre *Tomai* soyunun atası olan *Thonuzoba* (< *Toņuz aba), Prens *Taksony*'dan (Lat. *Tocsun*) (X. yüzyılın ikinci yarısı) toprak almıştır. Peçeneklerden söz eden vesikalar çoktur ve *Besenyő* [*bešeńő*] (= *Peçenek*) adı içeren yaklaşık 75 yer adı da (örn. *Besenyőd*, *Besenyőtelek*, *Máriabesnyő*, *Nagybesenyő*) anılarını korumaktadır. Yerleşimleri sırasında büyük Peçenek merkezler oluşmamasına dikkat edilmiştir. Fertő Gölü çevresinde, Balaton Gölü yakınlarında, Raba, Tuna, Drava, Körös ve Maroş nehirleri boyunca Peçenek yerleşim yerleri olduğu biliniyor (Györffy 1939; Rásonyi 1984: 64-66).

Peçeneklerin kendileri tarafından yazılan anıtlar ve diğer yazılı belgeler elimize ulaşmadığından Bizans, Slav, Macar kaynaklarında geçen özel adlardan yola çıkılarak dilleri hakkında dolaylı biçimde bilgi edinilmiştir. En önemli kaynak Konstantinos Porphyrogenetos'un *De Administrando Imperio* adlı (950) eserinde geçen Peçenek boylarını, beyliklerini ve kale adlarını içeren açıklamalardır. Kumanlarla akraba oldukları, dillerinin Kıpçakça olduğu görüşü de bu açıklamaya dayandırılır (Németh 1921). Macaristandaki Peçenek yer adlarının anlamlandırılması, kökenbilgisel açıklamalarının yapılması zor bir görevdir, tutarlı ve ikna edici bir tez ileri sürebilmek için dilleri konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Peçeneklerin dillerinden Macarcaya sözcük kopyalandığı düşünülmeyle birlikte bu kopyaları Kuman tabakasından ayırmak zor görünmektedir. Örneğin Ligeti *súnyog* 'sivrisinek' (krş. GT *siņek*) ve *csősz* 'çavuş' (krş. ET *çabiş*) sözcüklerini Peçenek dilinden alıntı olduğu düşünülmektedir (Ligeti 1986: 123-124; 95-96).

Kun, Kuman, Kıpçak

XI. yüzyılda Kitayların güçlenmesi nedeniyle Kıpçak kavimleri IX-X. yüzyılda güneybatı Sibirya'daki yurtlarından daha batıya çekilmiş ve Pontus çevresinde görünmeye başlamıştır. Marwazî'ye göre;

'to them [the Turks] (also) belong the Qūn; these came from the land of Qitāy, fearing the Qitā-khan. They (were) Nestorian Christians, and had migrated from their habitat, being pressed for pastures... The Qūn were followed [or pursued] by a people called the Qāy, who, being more numerous and stronger than they, drove them out of these [new?] pasture lands. They then moved on to the territory of the Shāri, and the Shāri migrated to the land of the Türkmāns, who in their turn shifted to the eastern parts of the Ghuzz country. The Ghuzz Turks then moved to the territory of the Bajanāk, near the shores of the Armenian (?) sea.' (Minorsky 1942: 95-104).

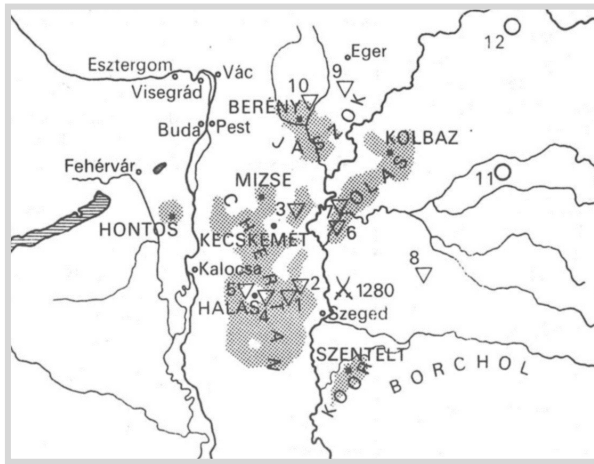
Olayla ilgili çeşitli kaynaklarda *Kunlar* (*Qūn-lar*) farklı farklı adlarla ortaya çıkar. Ermeni Matteos Urfac'i *çarteşk*'adından söz eder, aynı halk Bizans kaynaklarında *Κούμανοι*, *Κόμανοι*, Latin kaynaklarında *Comani*, *Cumani*, *Cuni*; Alman kaynaklarında *Valwen*, Rus kaynaklarında *Половци*

adiyla anılır. Németh'in (1940) kanıtladığı gibi bu çeşitli adlandırmalar *Kuman* ~ *Koman* 'donuk, soluk, sarımtırak' anlamlı adın çevirileridir. *Kuman*=*Kun* özdeşliğini Rus yıllıkları da kanıtlamaktadır. Demek ki Macarca *Kun*, Kumanların etnik adlarından birini korumaktadır (Vásáry 2005: 5). X-XI. yüzyıl gelişmelerini konu alan Arap ve Fars kaynaklarının çoğu Kitayların yayılması sonucu topraklarını terk eden bu boyu Kıpçak olarak adlandırır. Aslında Kıpçaklar ve *Kun/Kuman* boyları iki farklı Türk topluluğudur, ama XI. yüzyıldaki göç sırasında birleşmiş ve siyasal bir birlik oluşturmuşlardır. XII. yüzyılda ise kaynaklarda adı geçen *Kıpçaklar*, *Kumanlar* ve *Polovetsler* arasında fark yoktur; bu etnonimler yalnızca politik adlandırma olarak nitelendirilebilir (Marquart 1914: 140). Rubruc ünlü seyahatnamesinde Kumanları ve Kıpçakları aynı halk olarak (*Comani qui dicuntur Capchat* ~ *Capchac* – Wyngaert I. 194) nitelendirmiştir:

'Here the Cumans, who are called *Chapchat* used to pasture their flocks... and this country which extends from the Danube to the Tanais [Don] was all inhabited by the Chapcat Comans.'
(Rockhill)

Kumanların Macaristan'a yerleşmesi

Doğu Avrupa bozkırlarında yaşayan Kumanlar (Lat. *Cumania, terra Cumanorum*) ve Macar Krallığı

Macaristan'daki Kuman ve Yas Yerleşim Bölgeleri

(Kaynak: Pálóczi-Horváth, A. (1989))

arasındaki ilişki, Kumanların Macaristan'a yerleşmesinden çok daha önce başlamıştır. Bu ilişkide tarafların kimi zaman düşman oldukları kimi zaman da aynı ittifak içinde yer aldıkları söylenebilir. Moğolların Kuman Beyi Köten'i (Lat. *Cuthen*) ve ittifakta olduğu Rus birliklerini yendiği 1222-23 yıllarındaki Moğol saldırısından (Kalka Savaşı) sonra, Macarlar ve Kumanlar daha sıkı bir ilişki içine girmişlerdir. Bu dönemde Dominiken tarikatına bağlı keşişler yayılma işine başlarlar. Bunun sonucu olarak 1227'de Dinyester'in Kuzeyinde yaşayan Kuman Beyi *Bortz* (< **Bars?* ~ *Borç?* ~ *Burç?*), Kral II. András (1205-1235) ve oğlu Prenş Béla'nın (daha sonra IV. Béla (1235-1270) olarak tahta çıkacaktır) huzurunda vaftiz olur ve Macar Krallığının egemenliğini kabul eder. Prenş Béla 'genç kral' iken (Lat. *rex iunior*) yalnız Macaristan'ın doğu bölgesini değil, Kuman ülkesini (Boğdan ve Eflak) de yönetir ve bu yüzden *rex Cumaniae* yani *Kumanya Kralı* unvanını almıştır (1233). Karpatların doğusundaki bölgelerde (Olt, Tuna, Seret nehirlerinin çevresi) 1227'da *Milkov* adlı bir Kuman Piskoposluğu kurulur. Bu gelişmeler Moğolların Macaristan'a saldırma bahanesi olur (bk. Batu'nun IV. Béla'ya yazdığı mektup). 1237'den sonra Moğolların ilerlemesi bozkır halklarının batıya doğru kaçmalarına neden olur. Kumanlar *Köten Han*'ın yönetiminde IV. Béla'dan sığınma isterler ve 1239'da Macaristan'a yerleşirler. Kral ülkenin orta bölgesi olan Tuna ve Tisa (Tisza) nehirlerinin çevresini onlara tahsis eder. Rogerius'a göre (? – 1266);

'Kumanların kralı, soylular ve halkla birlikte Macaristan'da sürüleriyle göçe başlayınca, büyük inek sürüleri Macarların otlaklarında, tarlalarında, bahçelerinde, meyveliklerinde, bağlarında ve diğer mülklerinde çok büyük zarara neden olur...'

Göçebe Kumanlar ve yerleşik Macarlar arasında anlaşmazlıklar başlar ve zamanla gündelik olaylara dönüşür. 1240 yılı ilkbaharındaki Moğol saldırısından önce, bu olaylardan hoşnut olmayan Macarlar arasında Kumanların Moğollarla ittifak kurduğuna dair bir haber yayılır ve Köten Han öldürülür. Kumanlar yanıt olarak ülkenin orta bölgesini yakıp yıkarak güneye doğru ilerleyip ülkeden ayrılırlar. Bunun ardından Balkanlara, Bulgar topraklarına doğru çekilirler. Bir ay sonraki Moğol saldırısında ise Macaristan çok büyük zarar görmüştür.

Kumanların Macaristan'a ikinci ve kesin yerleşimi 1246'da gerçekleşmiştir. Bulgaristan'daki iç savaşlar yüzünden durumları kötüleşen Aşağı Tuna ovasındaki Kuman halkı, ülkeyi yeniden yapılandıran IV. Béla'nın çağrısı üzerine Macaristan'a geri döner. IV. Béla, veliaht Prens István'ı (Lat. Stephanus) Kuman bir kızla evlendirir. Kız, vaftizde Erzsébet (Lat. Elisabet) adını alır ve mühründe kendini *filia imperatoris Cumanorum*, yani *Kuman hükümdarının kızı* olarak adlandırır (Pálóczi Horváth 1989: 68). Kuman hükümdarının Köten mi yoksa onun halefi mi olduğu bilinmemektedir. V. István'ın (1270-1272) hükümlerinde eşisi Kuman Erzsébet kraliçe olur, bu da Kuman etkisinin zirvesidir. Ölümünden sonra oğlu IV. László (Lat. Ladislaus, 1272-1290) adıyla taç giyer, ama ülkeyi uzun bir süre annesi yönetir. IV. László on altı bin Kuman süvariyle güçlendirdiği ordusuyla Çeklere karşı pek çok sefer kazanır. Kun lakabı da, onun egemenliği döneminde Kumanlara önemli görevler verildiğini gösterir. Eşi Anjou hanedanından olmasına rağmen, kral Kumanlar arasında Kuman gibi yaşar ve giyinir. Kaynaklarda üç Kuman cariyesinin adı da geçmektedir: *Ayduva* (Lat. *Aydua* ~ *Edua* < *aydoğa 'ay doğdu'), *Küpçeç* (Lat. *Kupchech* < *köp saç 'çok saç') ve *Mandola*. IV. László'nun bu pagan yaşam biçimine iyi gözle bakmayan Hristiyan Avrupa, duruma dikkat çekmek üzere Macaristan'a Papa'nın bir elçisini gönderir. Hakları sınırlanan Kumanlar ayaklanırlar, ancak 1280'de Hód Gölü Savaşı'nda yenik düşerler ve isyan bastırılır. Kumanların küçük bir bölümü ülkeyi terk eder ve Eflak'e çekilir, ama çoğu kalıp Macaristan'da yaşamaya devam etmiştir. 1347 tarihli bir belgede Kumanların keçe çadırda yaşadıkları yazılıdır (Gyárfás III: 72: *filtreas domus habentes* 'keçeden yapılmış evleri var'), ancak, Kumanlar sonraki yüzyıllarda göçebe yaşam biçimlerini yavaş yavaş terk etmişlerdir.

1279 tarihli ikinci Kuman yasasına göre Macaristan'a yedi Kuman 'soy'u (Lat. *generatio*) yerleşmiştir. Kumanların yerleşim bölgeleri, vesikalarda ve daha geç döneme ait yerleşim ve idari kayıtların incelenmesiyle kesin olarak belirlenmiştir (Györffy 1953). Kumanlar ülkenin düzlük bölgelerine; Moğollar tarafından yakıp yıkılan, insansızlaşan Tuna, Tisa, Maroş ve Temeş nehirlerinin çevresindeki kralın mülkü olan topraklara ile soyluların ve serflerin boş kalan topraklarına yerleşmişlerdir.

Maroş ve Temeş nehirleri arasına *Borçol* (1266: *Borchol*, 1288: *Borchovl* < *Burç-oglu) boyu yerleşir. Adları, Rus yıllıklarında XI. yüzyılda rol oynayan Donets çevresindeki *Burçeviçi* 'Burç oğulları' boy adıyla ve Altın Orda *Burçoğlu* Kıpçak kabilesiyle uyumaktadır. Tuna – Tisa nehirleri arasındaki topraklara *Çertān* (1347, 1367: *Cherthan* < *çortan ~ *çurtan* 'turna balığı') boyu yerleşmiştir. Adları, bozkır Kıpçaklarından olan *Çurtan* kabilesiyle uyur. 1418 tarihli kaynakta *Chortyan-szék* 'Chortyan-ili' (*de sede Chortyan*) adıyla geçen bu bölgenin adı, 15. yüzyılda *Halas-szék* 'Balıklı-ili' adına dönüşerek bir Kuman idari birliği kurulur. *Chortyan-szék*'in Macarcalastırılarak *Halas-szék*'e dönüştürülmesi bu dönemde iki dilliliğin sürdüğünü, ama Macarca kullanımının daha da arttığını göstermektedir. Tisa ve Köröş nehirleri arasındaki topraklar *Olāş* (1328: *Olaas*, 1344: *Olas* < *ulaş) boyuna aittir. Adları Rus yıllıklarındaki *Ulaşeviçi* etnonimiyle uyur, ama bu adda Türkmenler arasında da bir kabile bulunmaktadır (Rásonyi 1984: 203; Golden 1990: 280). Maroş Nehri'nin güneyine düşen topraklara *Kor* (1315: *Kool*, 1348, 1350, 1368: *Koor* < *koyur 'az, küçük') boyu

yerleşmiştir. Şimdiye dek doğuda bu adın paraleline kaynaklarda rastlanmamıştır. Diğer üç boyun ada göre saptanması da şimdiye dek başarılammamıştır. Belgelere göre Tuna ve *Sárvíz* [*Şārviz*] nehirleri arasındaki bölge bir boyun, Maroş ve Köröş nehirleri arasındaki bölge de başka bir boyun yerleşim yeri olabilir. Varsayımlara göre Kumanlarla birlikte yerleşen bir başka boy da *jász*'dir (Yas) (< *ās), ama bu boyla ilgili yazılı belge bulunmamaktadır. İrani Alan kökenli bu halk, XIV. yüzyılın başında Macaristan'daki Latince belgelerde, Kumanlarla komşu ve onlara sağlanan hak ve ayrıcalıklardan yararlanan bir halk olarak bu adla ortaya çıkar. 1422'den kalan ve yaklaşık 40 sözcük ve deyim içeren *Yas – Latin* sözlüğünün çözümünü Gyula Németh yapmıştır (1959). Macaristan'daki Yasların dili de Kumanların dili gibi yok olmuştur.

Yer adlarına ve özel adlara ilişkin malzemeye göre Macaristan'daki Kuman boyu, öz Kuman boyunun kalıntıları olarak nitelendirilebilir. Moğol saldırısını izleyen göç dalgası sırasında aynı adı taşıyan kabilelerin ve soyların Macaristan dışında Balkanlara, Anadolu'ya, Türkmenistan'a Kazakistan'a ve başka coğrafyalara da göç ettiği anlaşılmaktadır. (Adlarla ilgili açıklamalar için bk. Rásonyi 1957; 1967; 1966-1969)

Kuman halkının hukuki durumu yasalarla düzenlenmiştir. Boyun başı (Lat. *dominus, comes*) aynı zamanda komutan (Lat. *capitaneus*) ve de yargıçtır (Lat. *iudex*). Kumanların kendilerine özgü yargı usulleri de vardır, aralarında bu usulleri kullanmışlar, ancak sorunlara çözüm bulamadıkları zaman krala başvurmuşlardır. İçişlerinde özgür olmakla birlikte gerektiğinde kralın yanında savaşa katılmak zorundaydılar, nitekim kralın muhafız birliğindeki *nyögér*'ler [*ńögēr*] (< *nöger 'asker; askeri refakat' ← Moğ. *nöker*; Lat. *neugari*) Kumanlardan oluşmaktaydı (Németh 1953).

XVI. yüzyılın ortalarından sonra Tuna-Tisa arasındaki bölge halkı *Kiskun* [*kiškun*] (Lat. *Cumani minores* 'Küçük Kunlar/Kumanlar'), Tisa'nın doğusundakiler ise *Nagykun* [*nad'kun*] (Lat. *Cumani maiores* 'Büyük Kunlar/Kumanlar') olarak adlandırılmıştır. 1570 tarihli bir haritaya göre ise Tuna ve Tisa arasının adı *Kunság*'dir [*kunšāg*] (Lat. *Cumanorum Campus* 'Kuman Ovası').

Macaristan'a yerleşen Kumanların sayısı

Macaristan'a yerleşen Kumanların sayısı ile ilgili tek bir kaynak bulunmaktadır. Yukarıda da söz edilen görgü tanığı Rogerius'un *Carmen miserabile* adlı eserine göre Macaristan'a 1239'da 40.000 Kuman aile yerleşmiştir. O dönemdeki ortalama bir ailenin 4-5 kişiden oluştuğu varsayılırsa bu sayının 180.000-200.000 civarında olduğu anlaşılır. Tarihçilerin bir kısmı Rogerius'un verdiği sayıyı doğru bulur, ama bu sayı abartılı olarak nitelenebilir. Györffy'ye göre ise bu sayı çok daha az, yaklaşık 60.000 kişi olabilir (1953). Pálóczi Horváth, sonraki yıllara ait vesikaları temel alarak nüfus yayılımını yerleşim alanlarına göre istatistiksel olarak incelemiş ve 1246'daki ikinci yerleşim sırasındaki Kuman nüfusunun 70-80.000 kişi olabileceği sonucuna varmıştır (Pálóczi Horváth 1989: 53). Bu sayı da Orta Çağ ölçütlerine göre çok önemli sayılabilir.

Kumanca

Kumanca (ve Peçenekçe) Türk dillerinin Kıpçak Türkçesi grubuna aittir. Kıpçak dillerinin tam olarak nasıl oluştuğu bilinmemektedir. Kıpçakça ile ilgili ilk veriler Kaşgari'nin *Divanü Lugâti't-Türk* sözlüğünde (1072 ya da 1077) bulunmaktadır. XIII. yüzyılın başında hazırlanan *Tibyān al-luġat at-turkī 'alā lisān al-kanklī* adlı sözlük Kıpçak tipolojisindeki Kanglı diliyle ilgilidir. Bu sözlük, Celâleddin Harezşah'ın emri üzerine Muhammad bin Kays tarafından yazılmıştır. Sözlük günümüze ulaşmamıştır. Memluk Kıpçakçası malzemesi çok önemlidir; özellikle sözlükler ve dilbilgisel kalıplar

içeren kitaplar. Kırım'a, sonra Ukrayna'ya göç eden Kıpçak dilli Ermeniler ise Ermeni harfleriyle yazılmış çok sayıda belge bırakmışlardır (Eckmann 1964).

Kumanca bozkır halklarının resmi dilleri arasındadır, örneğin Ceneviz ve Venedik kolonileri ile Altın Orda arasındaki izinler, anlaşmalar genellikle iki dillidir. Özbek Han'ın hükümrânlığı sırasında Venedikliler ile Kutluk Timur arasında 1333'te yapılan anlaşma Kumanca yazılmış, sonra Dominicus Polonus tarafından Latinceye (*de Cumanico in Latinum*) çevrilmiştir. 1358'de Venedikliler ile Berdibek Han (Moğolların ve Kumanların hanı) arasındaki Venediklilerin ticari ayrıcalıklarını güçlendirdiği anlaşma da iki dillidir (Ligeti 1981: 11).

Kumancanın en önemli dil yadigârı Gabain (1959), Ligeti (1981) ve Golden'in (1992) özelliklerini ayrıntılı biçimde inceledikleri Latin harfli *Codex Cumanicus*'tur. Venedik Aziz Markus (San Marco) Manastırı'nın kütüphanesinde bulunan Latince-Farsça-Kumanca bu sözlük, İtalyan tüccarlar ve Alman misyonerler tarafından yazılmıştır. *Codex Cumanicus*'ta Latince'den Kumancaya çevrilmiş dini metinler, açıklamalar, Kumancaya özgü dilbilgisi kuralları ve bilmeceler yer almaktadır. Eserin, Ligeti tarafından *Tercümanların Kitabı* olarak adlandırılan ilk bölümü XIII. yüzyılda, *Misyonerler Kitabı* adlı ikinci bölümü ise XIV. yüzyılın başında yazılmıştır (1981).

Kendi özel yazılarıyla elimize geçen bir belge yoktur. Birçok araştırmacı, Kumanların özel bir yazılarının var olduğunu ve bu yazının runik yazının bir türü olabileceği görüşündedir. Bu araştırmacılar görüşlerini Gyárfás'ın 17. yüzyılda yaşayan, adı bilinmeyen bir Çek tarihçiden aktardığı IV. Béla'nın 1253'teki seferinde yer alan askeri güçler arasında Kumanların da bulunduğu ve Kuman askerlerin özel bir yazı kullandıkları bilgisine dayandırır.

Bu Çek tarihçiye göre Kumanlar Osmanlı Türklerinin selefleridir. Bunlar, Kral Béla'nın yardımcı gücü olarak 'Hristiyanların huzurunu bozmuşlar' ve bütün Moravya'yı yakıp yıkmışlardır.

"Günümüzde bile barbarlardan kalan birkaç anıt vardır, Evanczicz'e ve Oslovan Manastırı'na pek de uzak olmayan yerdeki bir kilisede Kumanların pek çok tabutu ve **onların harfleriyle oyulmuş taşlar** görülebilir, kilisenin hemen hemen bütün zemini gördüğüm kadarıyla bu taşlarla kaplıydı." (Gyárfás II. 285-286).

Gyárfás'ın eklediği nota göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Oslován'daki Kuman harfleriyle yazılmış mezar taşlarını bulmak amacıyla bir araştırma gezisi yapılmıştır, ancak bu gezinin sonuçlarıyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Kanımca 1667'de yazılan bu bölüm bazı zıtlıklar içermektedir. Çek tarihçi önce Kumanları barbar olarak nitelemiş, ardından Kuman tabutlarının ve Kuman harfleriyle yazılmış mezar taşlarının bir Hristiyan kilisesinde bulunduğunu ileri sürmüştür. Bir askeri sefer sırasında ölen Kuman askerlerinin tabut içinde ve mezar taşı yapılarak bir Hristiyan kilisesine gömülmesi olanaksız görünmektedir.

Yine pek çok araştırmacı Kuman yazısıyla ilgili olarak Fransız tarihçi Joinville'in bir Kuman'ın gömülme törenini anlattığı yazısına atıf yapar:

'... ve ölüyle birlikte en iyi atını ve en iyi hizmetkârını canlı olarak gömdüler... Kumanların büyük Kralı ona mektup verdi. Mektup onların ilk kralına yazılmıştı ve mektupta bu yiğidin dürüst bir insan olarak yaşadığı, çok iyi hizmetler yaptığını yazıyor ve onu hizmetine almasını istiyordu.' (Pálóczi Horváth 1989: 90-91).

Joinville'in kaynağı, Latin Krallığı'nın Kuman birliğiyle akrabalık ilişkisini yücelten şövalye Philippe de Toucy'dır. Bu nedenle verilen bilgi de Macaristan Kumanlarının yazı kullandığını kanıtlamaz. H. Aydemir'e göre (2002: 207-210) Szolnok ili Józsa András Müzesi'ndeki bir Kuman mezarından çıkarılan runik yazılı kemer tokası Macaristan Kumanlarının runik yazıyı bildiğini ve kullandığını göstermektedir. Ancak, toka üzerinde halka şeklinde yer alan işaretlerin runik yazı olduğu kanıtlanamamıştır. Şimdiye dek yapılan çözümleme denemeleri de ikna edici değildir. Karakterlerin yinelenmesi ve simetrik özelliği, bu şekillerin yazı işlevinden çok, süsleme amaçlı olduğunu gösterir. Kuman mezarları dışında başka veriye rastlanmamış olması nedeniyle Kumanların yazı kullandıkları kanıtlanmış sayılmaz.

Macaristan'daki Kumanca

Macaristan'daki Kumanca ile ilgili, Kumanların kendileri tarafından yazılmış olan herhangi bir belge bize ulaşmamıştır. Varlığının ve bir süre kullanıldığının kanıtları daha sonra kaleme alınan metinler, Kuman bölge adları, alıntı sözcükler ve vesikalarda, kişi ve yer adlarında kalan özel ad malzemeleridir.

István Mándoky (2012: 79-84; 94-97) Kumanca dil yadigârlarını şu şekilde sınıflar:

I. Metinler:

- 1) Bizim atamız
- 2) şarkı
- 3) yemek duası
- 4) selamlama ifadeleri
- 5) çocuk tekerlemeleri, sayışmalar, oyunlar

II. Sözcükler:

- 1) Kumanca kökenli kişi ve yer adları
- 2) Macarcadaki Kumanca alıntı sözcükler.

Kumanca *Bizim atamız* (Lat. *Pater Noster*) duasını 1744'te saray danışmanı olan Ádám Kollár, Kuman Bölgesi heyetinin bir üyesi olarak Viyana'ya gelip giden István Varró adlı bir kişiden duyup not eder. *Bizim atamız* duasının bu çok fazla 'bozulmuş' biçimi, veriyi aktaranın da Kumanca bilmediğini gösterir. Mándoky duanın varyantlarını derlemiş ve Kumanca çevirinin rekonstrüksiyonunu yapmıştır (Mándoky 2012: 113-138). Çeviri, büyük bir olasılıkla Reform Çağı'nda¹ ya da bu dönemden kısa bir süre sonra yapılmış olabilir, çünkü *Bizim atamız* duası Protestanlar tarafından kullanılan Matta İncili'nin 6: 9-3. bölümünün çevirisidir. Duanın yaklaşık 80 varyantı bilinmektedir, Mándoky, Kollár tarafından not edilen varyantı temel alarak 63 varyantı incelemiştir:

*Bezén attamaz kenze kikte,
szénlészen, szenádon,
dösön szenküklön,
nitziégen, géerde, ali kékte
bezén akó mozne, okné mezne, bergézge,
pitbütör, küngön il bézen méne mezne
neszembezde, jermez bezge, utrogergenge,
iltme bezne, olgya nanga,*

¹ 16. ve 17. yüzyılda Avrupa'da Katolik Kilisesine karşı yapılan dinsel bir harekettir. Sonucu olarak Protestan Kiliseleri ortaya çıktı.

*kútkor bezne, algya manna,
szen borszony,
boka csalli, bótson igyi tengere.
Ammen.*

Rekonstrüksiyon yapıldıktan sonraki biçimi:

*biziñ atamız kim-siñ kökte
sentlensin seniñ adıñ
düşsün seniñ köñlün
neçik kim cerde alay kökte
biziñ ekmegimizni ber bizge
büt-bütün künde
ilt biziñ minimizni
neçik kim biz de iyermiz
bizge ötrü kelgenge
iltme bizni ol camanga
kutqar bizni ol camannan
sen barsıñ
bu küçli bu çın iygi teñri
Amen*

Çevirisi:

Bizim atamız, sen ki göktesin,
azizleşsin senin adın,
düşsün senin gönlün,
gökte olduğun gibi yerde de
bizim ekmeğimizi ver bize büsbütün gün;
al götür bizim günahımızı,
biz de bize karşı gelene bağışladığımız gibi
koyma bizi o yamanda,
kurtar bizi o yamandan;
sen varsın
bu güçlü, bu adil iyi Tanrı;
Amin.

Mándoky ayrıca metindeki Macarcaya özgü özellikleri de sıralar: Söz dizimi Macar söz dizimini yansıtır; metindeki *sentlensin* sözcüğü Macarca *szent* [sent] 'aziz' sözcüğünden türetilmiş eylem biçimindedir vb.

Mándoky'nin neredeyse tanınmaz duruma gelmiş Kumanca çocuk sayışmalarını çözümlemesi filolojik bakımdan çok değerlidir (Mándoky 2012: 139-155). Mándoky, sayışmaları 7 gruba ayırır. Burada örnek olarak birini veriyoruz:

<i>bérem bélő</i>	[bërem bëlõ]
<i>ékem égő</i>	[ëkem ëgõ]
<i>öcsém üszök</i>	[öčëm üsök]

<i>kertem tücsök</i>	[kertem tüčök]
<i>becsém becsek</i>	[bečēm beček]
<i>állam hasad</i>	[állâm hâšád]
<i>csettem csetteg</i>	[čtettem čtetteg]
<i>szegzem szenneg</i>	[segzem senneg]
<i>togzom torcog</i>	[togzom torcog]

Mándoky'nin metnin Dobruca Tatarcası ve Kazakça paralellerini esas alarak rekonstrüksiyon yaptığı biçimi aşağıdakidir:

birim bilew
ekim egew
üçüm (üçim) üzük (üzik)
törtüm (törtim) töşek
beşim beşik
altım aşık
cetim [?]
segizim senek
toğuzum torsuk.

Çevirisi de şu şekildedir:

birim	–	biley
ikim	–	eğe
üçüm	–	üzük (çadırın üstüne örtülen keçe)
dördüm	–	döşek
beşim	–	beşik
altım	–	aşık
yedim	–	[?]
sekizim	–	senek (testi)
dokuzum	–	torsuk (eyer)

Yukarıda bahsedilen diğer dil yadigârları (şarkı, yemek duası ve selamlama biçimleri) dilbilim araştırmalarında kullanılamayacak kadar deforme olmuştur, hatta taklit bile olabilir (Mándoky 2012: 83; 93).

Macaristan'daki Kuman dil yadigârlarının ikinci büyük grubunu sözcükler oluşturur. Sözcüklerin birinci alt grubu, yazılı belgelerde ve vesikalarda geçen Kuman özel adları, yer adları, Kiskúnság ve Nagykúnság'daki ya da eskiden Kumanların yaşadıkları yerlerdeki coğrafi adlardan oluşur. İkinci alt grup ise Macar dilindeki Kumanca kökenli alıntı sözcükler ve Kuman Macar ağzındaki Kumanlara özgü yöresel sözcüklerdir.

İlk olarak Gyula Németh, bu ikinci alt gruba giren sözcükleri sınıflama denemesinde bulunmuştur (Németh 1921; 1932). Németh'e göre, yurt tutuş² öncesi döneme ait sözcükler ile Osmanlı egemenliği

² Macarlar şimdiki yurtlarına yani Karpat Havzasına (Macar Ovasına) 895'teki gelişlerini Yurt Tutuş olarak adlandırırılar.

döneminde Macarcaya giren sözcükler arasında, orta dönem olarak adlandırdığı Kumanca (ve Peçenekçe) alıntı sözcükler dönemi yer alır. Bu dönemde yaklaşık 50 Kumanca (ve Peçenekçe) sözcük alınmıştır (ör. *koboz*, *kobak*, *boza*, *csabak*, *szúnyog*).

Ligeti 1986'da yayımlanan Macarcadaki Türkçe alıntı sözcüklerle ilgili kitabındaki pek çok bölümde de Kumanlar ve Kumancanın dilsel özellikleriyle uğraşır (Ligeti 1986: 89-130; 511-519; 538-544). Son olarak Róna-Tas ve Berta fonetik, kronolojik, kültür tarihi ve coğrafi nedenlerle 35 Kumanca ve büyük bir olasılıkla iki Kumanca kökenli sözcüğü incelemişlerdir. Róna-Tas ve Berta tarafından Kumanca olarak nitelenen sözcükler şunlardır (2011: 1340-1342):

- *ákos* [ākoš], *ágos* [āgoš] 'akış' (< *akış)
- *árkány* [ārkāń] 'ip, kement' (< *arkan)
- *bóda* [bōdā] 'saplı kalkan; kılıç sapı' (< *baldag ←← Mo)
- *barág* [bārāg] 'barak, uzun tüylü köpek' (< *barag)
- *bárca*, *bajca*, *bárca* [bārcā, bāyca, bārca] 'etiket, pasaport' (< *baysa ← Mo ← Çin)
- *boza* [bozā] 'boza' (< *boza)
- *buzogány* [buzogāń] 'bozdoğan, bozdağan' (< *buzgan)
- *csabak* [čābāk] 'çabak, Leuciscus souffia agassizi' (< *çabak)
- *csolák*, *csollák* [čolāk, čollāk] 'çolak' (< *çolak)
- *csödör* [čōdōr] 'aygır' (< *çeüdür, *çäüdür, *çewdür)
- *daku* [dāku] 'kısa kürklü manto' (< *daku ← Mo *daku*)
- *daksi* [dākši] 'harika, değerli' (< *cakşı)
- *kobak* [kobāk] 'kabak' (< *kabak)
- *kamcsi* [kāmči], *kamsi* [kamši] 'kamçı' (< *kamçı ~ *kamşı*)
- *kangyík* [kāńd'ík], *kangyika* [kāńd'íkā] 'eyer kayışı' (< *kancika)
- *karambél* [kārāmbēl] 'karanfil' (< *karampil, *karamfil* ← Pe)
- *kajtár* (madár) [kāytār] 'göçmen kuş' (< *kaytar)
- *kíjç* [kīyc] 'keçe' (< *kiyiz)
- *koboz* [koboz] 'kopuz' (< *kobuz)
- *kalauz* [kālāuz] 'rehber' (< *kolavuz); *kalóz* [kālōz] 'korsak' (< *kolavuz)
- *kuvasz* [kuvās] 'bir tür çoban köpeği' (< *kowaz)
- *komondor* [komondor] 'bir tür çoban köpeği' (< *kumandur)
- *gügyű* [güd'ű] 'çöpçatan' (< *küdägü)
- *mónár* (köd) [mōnār köd] 'kuru yaz sisi; gökkuşağı' (< *munar)
- *nyögér* [ńögēr], *nyőgér* [ńögēr] 'asker; askeri eşlik' (< *nögär ← Mo *nöker*)
- *ontok*, *ontog* 'ekmek kırıntısı' (< *ontok)
- *özön* 'sel, akıntı' (< *özän)
- *szágom* [sāgom] 'serap' (< *sagım)
- *szándok* (láda) [sāndok] 'sandık' (< *sanduk)
- *szongor* [songor] 'doğan' (< *sonkur)
- *cötkény* [cōtkēń] 'sütleğen' (< *sütkän, *süttägan)
- *tábor* [tābor] 'tabur, ordugâh' (< *tabur ← Mo *dabkur*)
- *tözeg* [tōzeg] 'tezek, yer kömürü, turba' (< *tezek)

- *toklyó* [tokyō] 'toklu' (< *toklu)
- Kuşkulu olanlar:
- *csök* [çök] 'ziyafet' (< *çök)
- *kentreg* 'eyer kayışı' (< *kantarga ← Mo *kantarga*)

Róna-Tas ve Berta monografisinde incelenen veriler dışında Mándoky (2012) çalışmalarında ağızlarda çok ender rastlanan ya da artık yaşamayan, yok olan sözcükleri de inceler (ör. *saska* [šášká] 'domuz' < *šoška) ve Macaristan Kumancasını iki ağıza ayırır: ş-li ağız ve ç-li ağız (Mándoky 2012: 86-87). Rásonyi ve Ligeti ise Kumancayı c-li ağız olarak niteler (*Gyalán* özel adı [d'álān] < *cılan < *yılan*; *gyaman* [d'ámān] < *caman < *yaman*) ve ç ünsüzünden sonra *a* > *ä* ünlü değişimini gösterir (ör. *Küpcsecs* kişi adı [küpčēč] < *küpçeç < *köp saç 'çok saç') (Rásonyi 1984: 150-151; Ligeti 1986: 540-542). Ayrıca Ligeti Kumanca ilk hecede kapalı *e*'nin bulunduğunu savunur ve sonrasında bunu *e* > *ö* ses değişimi kuralından yola çıkarak kanıtlar (*Tömörkény* [tömörkēñ] < *temürkän 'ok ucu', krş. Oğuz *dämrän*; *tözeg* [tözeg] 'tezek, yer kömürü, turba' (< *tezek).

Yeradları ve soyadları dilsel verilerin sayısını önemli oranda artırır: *Tepremez* (yer adı 1280, şimdiki *Debrecen*) < *Täprä-máz* 'özel ad: *depremez*' < *täprä-* 'depemek, hareket etmek'; *Bolmaz* (yer adı 1411) < *Bolmaz 'özel ad' < *bol-* 'olmak' (Ligeti 1986: 93; Rásonyi 1984: 121); *Szokor* ~ *Szokur* [sokor] 'soyadı' < *sokur* 'kör, şaşı'; *Kocskor* [kočkor] 'soyadı' < *koçkar* 'kuzu' (Mándoky 2012: 171-186); *Tokszo-ba* [toksobá] 'soy ve yer adı' < *Toksaba* 'bir Kuman boyu; dolu tulum' (Rásonyi 1984: 123).

XVIII-XIX. yüzyılda eski Kuman yerleşimlerinde saptanan argo sözcüklerden günümüzde kullanılmayanlar özel bir grup oluşturur. Bu sözcükler arasında da Kumanca kökenliler bulunmaktadır; örneğin *etek* 'çizme', *gyenge* [d'enge] 'gelin' (Mándoky 2012: 97).

Kumanların dilsel asimilasyonu

Kumancanın ne kadar süre kullanıldığı, Kumanların dil asimilasyonunun tam olarak ne zaman tamamlandığı ile ilgili bilgi, araştırmalarda soru olarak bile uzun süre yer almamıştır. Dil değişimi genel olarak uzun bir dönemi kapsayan karmaşık toplumsal sürecin bir sonucudur ve bu süreçte çok çeşitli unsurlar farklı oranda rol oynar. Yazılı kaynaklarda Kumanelerden söz edilmekte, seferlere katılmalarına değinilmekte, onlarla ilgili kararlardan, ayrıcalıklardan, yerleşim yerlerinden bahsedilmekte, ama Kuman olarak nitelenen kişilerin Kumancayı konuşup konuşmadıklarıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Kaynak yetersizliğinden dolayı Kumancanın ne kadar süre kullanıldığı ile ilgili bir soruya kesin olarak yanıt vermek olanaksızdır. Bu sorunun cevabını bulmaya çalışan araştırmacılar salt güçlü hipotezler sunmuş, ancak yüz yıllık bir sapmayla göreceli bir kronoloji ortaya koyabilmişlerdir. 1480'de Macaristan'ı ziyaret eden Papa'nın elçisi ülke hakkında şöyle yazmıştır:

'Ülkenin bir bölümünde kendi inançlarını sürdüren ve *Kumanlar* olarak adlandırılan Tatarlar yaşamakta ve her yıl krala belirli bir oranda vergi ödemektedir.' (Gyárfás II. 165.).

Rapordan da anlaşıldığı gibi Kumanlar Macaristan'a yerleşmelerinden neredeyse 250 yıl sonra bile diğer halklarla kaynaşmaksızın onlardan ayrı yaşamışlardır; bu, dilsel ayrımı da ifade ediyor olabilir.

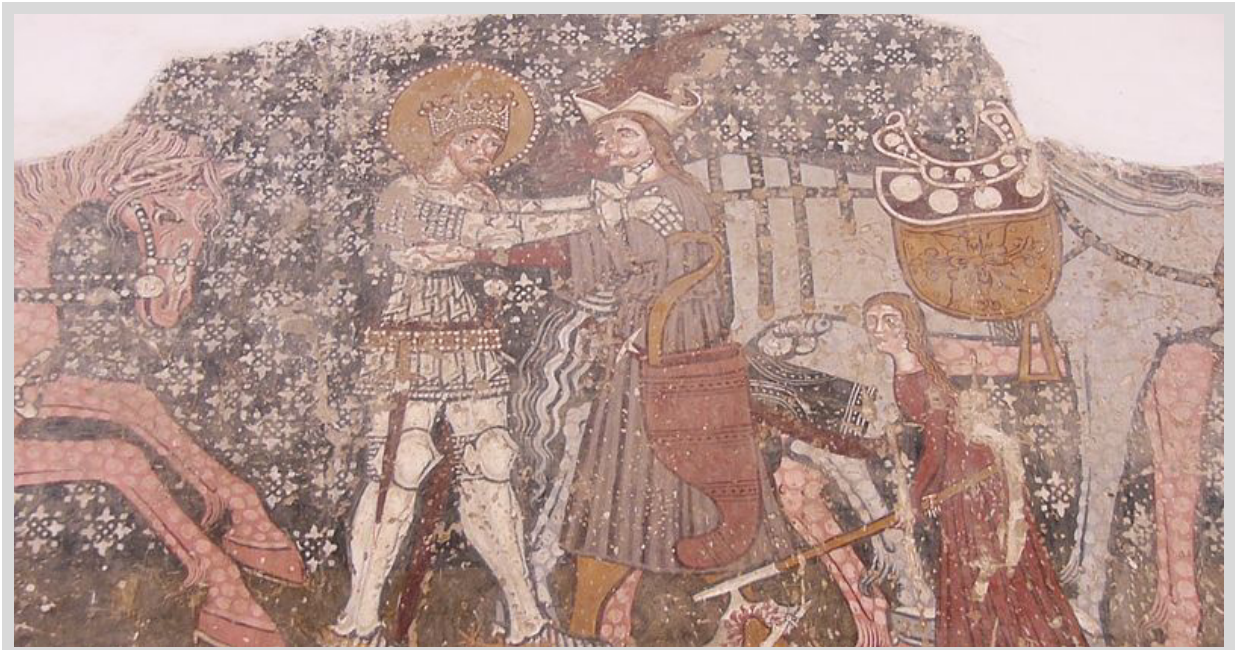
Diğer bir kaynak Avusturyalı diplomat Sigismund von Herberstein'in (1486-1566) 1551 yılına ait raporudur. Herberstein en az 30 kez Macaristan'ı çeşitli sürelerle ziyaret etmiştir ve anılan raporunda ülkede çok dilin konuşulduğunu belirtmiştir. Macarcanın hemen sonrasında Kumancayı anmış ve Kumancanın bir Tatar lehçesi olduğunu eklemiştir. Herberstein, Rusya'daki görevi sırasında bozkır

halklarını tanımış ve onların dillerine hâkim olmuştur. Bu nedenle saptamasını doğru kabul etmek gerekiyor. Bu saptamadan hareketle o dönemde Kumancanın konuşulduğu söylenebilir. Ancak, dil kaybı süreci de başlamıştır; 1588 yılına ait şu rapor bu dil kaybı sürecini açıkça gösterir:

'Macar adı altında tanınan halk arasında Budin şehri çevresindeki dağınık köylerde giyimleri ve alışkanlıkları Tatar gibi olan pek çok kişi bulunuyor ve bunların bir kısmı Tatarca konuşuyor.'
(Gyárfás II.165).

Kumancanın XVI. yüzyılda hala yaşadığının bir diğer kanıtı ise, büyük bir olasılıkla o dönemde Macarcadan Kumancaya çevrilen "*Bizim atamız*" sözleriyle başlayan duadır. Duanın aslı Protestanlar tarafından kullanılan dua olmalıdır. Ama kaynaklardan XVII. yüzyıl ortasında ya da sonunda dil asimilasyonunun gerçekleştiği açık olarak anlaşılmaktadır; çünkü Ferenc Otrokocsi Fóris, Kumancaların yabancı dilli halklar arasında olmadığını, Macarca konuştuklarını bildirmiştir (Mándoky 2012: 113).

Asimilasyonu etkileyen olgular arasında Macarcanın doğal olarak prestijli dil olması ve Kumancaların isteyerek Macarlara katılması da rol oynamış olabilir. Osmanlı fethi sonrasında Kuman nüfusu Macarlara göre daha da azalmış ve Osmanlı fethi de bu süreci hızlandırmıştır. Kumancaların dillerini kullanmalarında akraba dil Türkçenin Macaristan'da konuşulmasının herhangi bir etkisi olmamıştır. Macaristan'daki Kumancalar, Balkanlardaki Kuman halkın - Dobruca'dakiler dışında - Bulgar ve Rumen halka karışmaları gibi Macarlara karışmıştır.

Székelyderzs köyünün (şimdiki Romanya, Erdel bölgesi) kilisesinde bulunan freskin bir parçası 1419'dan: Aziz László (1077–1095) ve Kuman savaşçının güreşi (fotoğraf: Tamás Varga 2006)

Kaynaklar

- Aydemir, H. (2002). Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban: *Magyar Nyelv* 48 /2. 198-211.
- Baski, I. (1986). A magyarországi kun eredetű tulajdonnevek kutatása (Tudománytörténeti áttekintés): *Forrás* 18/2. 88-94.
- Eckmann, J. (1964). Die kiptschakische Literatur: Deny. J. et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* II. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 275-304.
- Engel, J. Ch. (1797, 1798, 1801, 1804). *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. I-IV. Halle.
- Gabain, A. von (1959). Die Sprache des Codex Cumanicus: Deny. J. et al. (eds.). *Philologiae Turcicae Fundamenta* I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 46-74.
- Golden, P. B. (1990). The peoples of the south Russian steppes. The Pechenegs. The Cumans. In: Sinor, D. (ed.) *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: University Press. 270-275; 277-284.
- Golden, P. B. (1992). Codex Cumanicus. In: Central Asian Monuments Ed. H. B. Paksoy. http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-2/cam2.html (03.02.2012)
- Gyárfás, I. (1870-1885). *A jász-kúnok története I-IV*. I. Kecskemét 1870; II. Kecskemét 1873; III. Szolnik 1883; IV. Budapest 1885.
- Györffy, Gy. (1935-1939). Besenyők és magyarok: *Kőrösi Csoma-Archívum* I. Suppl. 397-500.
- Györffy, Gy. (1953). A kunok feudalizálódása. In: Székely Gy. (ed.) *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században*. Budapest: Akadémiai. 248-250.
- Györffy Gy. (1963-1998). *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. Budapest: Akadémiai.
- Györffy Gy. (1990). *A magyarság keleti elemei*. Budapest: Gondolat. 242-304.
- Ligeti, L. (1981). Prolegomena to the Codex Cumanicus. In: *Codex Cumanicus* ed. G. Kuun, with the Prolegomena... Budapest Oriental Reprints Ser. B1. Bp. 1981. 1-54. = *AOH* 35. 1981. 1-54.
- Ligeti L. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mándoky Kongur, I. (1993). *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Ed. Ökrösné Bartha Júlia. Keleti örökségünk 1. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
- Mándoky Kongur, I. (2012). *Kunok és magyarok*. Ed. Molnár. Á. Török – Magyar Könyvtár I. Budapest: Molnár Kiadó.
- Marquart, J. (1914). Über das Volkstum der Komanen. In: Bang, W. – Marquart, J. *Osttürkische Dialektstudien*. Berlin. 25-238.
- Minorsky, V. (ed.) (1942). *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazī on China, the Turks and India. Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*. London. 1. 242–243.
- Németh, J. (1921–1925). Zur Kenntnis der Petschenegen: *Kőrösi Csoma-Archívum* 1. 219-225.

- Németh, J. (1930). Die petschenegischen Stammesnamen. *Ungarische Jahrbücher* 10. 27-34.
- Németh, J. (1932). *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen; II. Die ungarische Kerbschrift.* BOH II. Budapest-Leipzig. (Photomechanischer Neudruck. The Hague. 1964)
- Németh, J. (1941-1943). Die Volksnamen *quman* und *qūn*. *Kőrösi Csoma-Archívum* 3. 95-109.
- Németh Gy. (1953). Wanderungen des mongolischen Wortes *nökür* 'Genosse': *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 3. 1-23.
- Németh, Gy. (1959). *Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen.* Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrgang 1958. Nr. 4. Berlin.
- Pálóczi-Horváth, A. (1989). *Pechenegs, Cumans, lasians. Steppe peoples in medieval Hungary.* Budapest: Corvina.
- Pritsak, O. (1959). Das Kiptschakische. In: Deny, J. et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 74-87.
- Rásonyi, L. (1957). Les noms toponymiques comans du Kiskunság: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7/1-2: 73-146.
- Rásonyi, L. (1967). Les anthroponymes Comans de Hongrie: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 20/2. 135-149.
- Rásonyi, L. (1966-1969). Kuman Özel Adları: *Türk Kültürü Araştırmaları* 3-6. 71-144.
- Rásonyi, L. (1984). *Tuna Köprüleri.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Rockhill, W. W. (1900). *The journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world, 1253-55, as narrated by himself, with two accounts of the earlier journey of John of Pian de Carpine.* Tr. from the Latin and ed. by William Woodville Rockhill. London: Hakluyt Society. <http://depts.washington.edu/silkroad/texts/rubruck.html> (03.02.2012)
- Rogierius mester siralmas éneke a tatárjárásról.* (1939). Mészöly Gedeon (çev.) Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (Rogierius'un Almanca yayını: *Rogierius magister Carmen miserabile.* Lateinisch – deutsch. Übers. v. Helmut Stefan Milletich. Nachw. v. Franz Probst. Burgenländische Bibliothek. Eisenstadt: Roetzer. 1979.)
- Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011). *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian I-II.* with the assistance of László Károly. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Vásáry, I. (2005). *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365.* Cambridge: University Press.
- Wyngaert, P. A. van den (1929). *Sinica Franciscana* I. Firenze: Quaracchi. 164-339.